DOI (Article): <https://doi.org/10.31108/2.2020.4.21.3>

УДК 159.9

Горішня Катерина

ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСВІДУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВЕТЕРАНІВ: ПОВЕРНЕННЯ ДО МИРНОЇ ПРОФЕСІЇ

Горішня Катерина. Дослідження досвіду соціально-психологічної реабілітації українських ветеранів: повернення до мирної професії.

Вступ. Реабілітація до цивільного життя через повернення до мирної професії є актуальним запитом багатьох демобілізованих українських військовослужбовців. Проблематика особливостей професійної реінтеграції ветеранів війни є недостатньо дослідженою та висвітленою.

Мета дослідження: емпірично дослідити особливості професійної реінтеграції демобілізованих українських військовослужбовців.

Методи дослідження: фокус-група з подальшим аналізом згідно з обґрунтованою теорією та індуктивним аналізом.

Результати дослідження. Встановлено, що особливостями професійної реінтеграції українських ветеранів, які стоять на обліку в Державній службі зайнятості, є невелике первинне професійне самовизначення, погіршення фізичного і/або психологічного здоров'я та екстернальна позиція учасників дослідження.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що повернення до мирної професії є одним із вагомих елементів соціально-психологічної реабілітації ветеранів війни. Поліпшенню цього процесу можуть сприяти створення та впровадження спеціальних програм для ветеранів війни, фокус яких буде зорієнтований на пошук і знаходження способів психологічного відновлення, формування мотивації, цілеутворення та переосмислення негативного досвіду минулого.

Ключові слова: реінтеграція, реабілітація, ветерани, демобілізовані військовослужбовці, мирна професія, дезадаптація, безробітні, професійне самовизначення.

Горішня Катерина. Исследование опыта социально-психологической реабилитации украинских ветеранов: возвращение к мирной профессии.

Введение. Реабилитация к гражданской жизни через возвращение к мирной профессии является актуальным запросом многих демобилизованных украинских военнослужащих. Проблема особенностей профессиональной реинтеграции ветеранов войны недостаточно исследована и освещена.

Цель исследования: эмпирически исследовать особенности профессиональной реинтеграции демобилизованных украинских военнослужащих.

Методы исследования: фокус-группа с последующим анализом согласно обоснованной теории и индуктивного анализа.

Результаты исследования: установлено, что особенностями профессиональной реинтеграции украинских ветеранов, состоящих на учете в Государственной службе занятости, является неудачное первичное профессиональное самоопределение, ухудшение физического и/или психологического здоровья, а также экстернальная позиция участников исследования.

Выводы. Результаты исследования свидетельствуют о том, что возвращение к мирной профессии является одним из весомых элементов социально-психологической реабилитации ветеранов войны. Улучшению этого процесса могут способствовать создание специальных программ для ветеранов войны, фокус которых будет ориентирован на поиск и нахождение способов психологического восстановления, формирования мотивации и целей, переосмысление негативного опыта прошлого.

Ключевые слова: реинтеграция, реабилитация, ветераны, демобилизованные военнослужащие, мирная профессия, дезадаптация, безработные, профессиональное самоопределение.

Вступ. Проблематика повернення до мирної професії демобілізованих військових є актуальною у багатьох країнах світу, які проходять через горнило війни. Реабілітація до цивільного життя та повернення до мирної професії є актуальним запитом для багатьох демобілізованих українських військовослужбовців. Хоча проблемі соціально-психологічної реабілітації ветеранів АТО/ООС присвячено багато досліджень, недостатньо висвітленими є особливості реінтеграції ветеранів до мирної професії. Повернення до цивільної професії є

важливим містком переходу від війни до миру та джерелом особистісних трансформацій, що сприяє реінтеграції у суспільство, створює умови для переходу від одного статусу до іншого із зміною рольових функцій та поступовою трансформацією світогляду. Хоча відповідні державні органи створюють умови для того щоб цей перехід відбувався ефективно, не всі українські ветерани повертаються до мирної праці після завершення військової служби. Певна їх кількість має труднощі з реадаптацією до мирного життя і праці, затримуючись у лавах безробітних.

Хоча стандарти реабілітації та реадаптації демобілізованих військовослужбовців широко використовуються у країнах, які беруть участь у бойових діях, ці програми, згідно з сучасними дослідженнями, все ще вимагають покращення з урахуванням актуальних проблем ветеранів кожної окремої країни (Elnitsky, Blevins, Fisher, & Magruder, 2017; Keeling, Ozuna, Milsap, & Chase, 2018; Титаренко, 2018; Ainspan, Penk, & Kearney, 2018). Створення соціально-психологічних програм, сфокусованих на пошуку і знаходженні способів психологічного відновлення, формування мотивації, цілеутворення та переосмислення негативного досвіду, зможуть зробити процес реадаптації українських ветеранів до мирного життя більш особистісно орієнтованим та ефективним (Титаренко, 2016, 2017, 2020).

Повернення до цивільного суспільства – це процес переходу (transition), який торкається особистості кожного учасника бойових дій і розглядається науковцями під різними кутами зору, оскільки він поєднує у собі суб'єктивну сторону особистісних переживань та об'єктивну сторону соціальних обставин та умов. Навчання, працевлаштування, погіршення психологічного та фізичного здоров'я, необхідність оволодіння новими соціальними навичками – ці та інші виклики чекають на ветеранів у процесі реінтеграції до мирного соціуму (Jayatunge, 2013).

У дослідженнях ситуації переходу від військової служби до мирного життя американських військових було виявлено кілька факторів, які впливали на процес переходу, а саме: 1) пріоритетність особистісних потреб, 2) внутрішня включеність у процес пристосування до мирного життя та віддалення від армії, 3) підтримка сім'ї, 4) орієнтація на власне самовизначення та мотивацію, 5) включення терапевтичної допомоги у випадку стресового навантаження (Scaife, 2020).

Досліджуючи наративи ветеранів, науковці виявили два аспекти труднощів, з якими демобілізовані військові зустрічаються після завершення служби. Це аспект практичної готовності до переходу до цивільного статусу та аспект військових цінностей, які зберігаються після демобілізації. Особлива увага приділяється питанням екзистенційної кризи та впливу досвіду на ідентичність особистості (Keeling, 2018). Власна ідентичність демобілізованого військовослужбовця перебуває весь час у процесі перегляду та змінюється в межах виконуваної соціальної ролі, а новоутворена професійна ідентичність сприяє реінтеграції особистості у суспільство (Dunn, 2019). Отже, створення нової професійної ідентичності є надзвичайно важливим елементом «переходу» від війни до миру, з одного статусу в інший і сприяє реінтеграції особистості у суспільство.

Професійне навчання, згідно з дослідженням, може виступати одним із способів «переходу». Залучення до професійної освіти та впевненість студентів-ветеранів у переході від навчання до професійної занятості корелює із загальним задоволенням життям (Robertson, & Eschenauer, 2017; Ghosh, Kessler, Heyrman, & Opelt, 2019).

Незважаючи на те, що повернення до мирного життя потребує підтримки з боку держави у медичному, соціальному, правовому, економічному та інших аспектах, особлива увага науковців приділяється дослідженням проблем психологічного та фізичного здоров'я після демобілізації. Погіршення стану здоров'я та обмежені фізичні можливості є об'єктивною причиною зміни професії після демобілізації. Інвалідизація учасника бойових дій створює індивідуальні та інституційні бар'єри для працевлаштування. (Дарієвська, & Марценюк, 2020). До індивідуальних бар'єрів українські дослідники відносять брак мотивації, надмірну опіку сім'ї, психологічну реабілітацію, а до інституційних – такі зовнішні соціальні обставини взаємодії, як співпраця з роботодавцями, Державною службою зайнятості, медико-санітарною експертною комісією.

Посттравматичний стресовий розлад, якому присвячена надзвичайна кількість клінічних досліджень, є актуальною проблемою для ветеранів, які мають наміри повертаються до мирної праці після завершення служби. Згідно з дослідженнями американських науковців,

працевлаштування демобілізованих військових з ПТСР має ґрунтуватися на особливих програмах із працевлаштування з урахуванням потреб та бажань ветеранів, які мають погіршення ментального здоров'я (Cubbage, 2020).

Залучення до цивільної професії після демобілізації являє собою інше соціальне явище, аніж безробіття та повернення на роботу без досвіду війни. Такими особливостями, визначеними в результаті проведення фокус-груп, є теми переходу (military transition), відмінності досвіду ветеранів при працевлаштуванні та актуальності самовизначення ветерана (Keeling, Ozuna, Castro, & Kintzle, 2019). В більш ранньому дослідженні науковці дослідили, що на заваді ефективній професійній реінтеграції стоять різноманітні об'єктивні та суб'єктивні бар'єри. Організаційні та соціальні перепони, такі як обмеженість різних соціальних програм для ветеранів, негативний досвід соціальної реінтегративної підтримки та можлива дискримінація, з одного боку, а з іншого – такі особистісні перепони, як відсутність ініціативи, планування, труднощі у пристосуванні до співпраці з мирним населенням (Keeling, Kintzle, & Castro, 2018).

«Перехід» потребує і практичних знань у питаннях найму та працевлаштування, де взаємодія відбувається між цивільним роботодавцем та ветераном, а додаткове напруження може виникати через обмеженість знань ветерана про цивільний найм, відсутність у цивільного роботодавця чітко визначених процесів прийому на роботу та нерозуміння питань компенсацій і пільг (Dexter, 2020). Запропоновані державою можливості з працевлаштування не завжди задовольняють потреби демобілізованих українських військовослужбовців, які звернулися туди за допомогою (Квіт, & Гриценко, 2019).

Зважаючи на те, що процес переходу від військового до мирного життя є подовженим у часі та може бути обтяженим соціально-економічною та політичною нестабільністю країни, в якій живе ветеран, «перехід» варто розпочинати за кілька місяців до демобілізації, і це має бути організовано на державному рівні (Roy, Ross, & Armour, 2020).

Оскільки повернення до мирної праці є важливим елементом реадаптації учасника бойових дій до мирного суспільства, дослідженням особливостей професійної реінтеграції українських ветеранів має бути приділена особлива увага, що сприятиме поглибленому розумінню психології демобілізованого військовослужбовця з урахуванням контекстів травматичності військового досвіду, а також соціально-економічної та політичної кризи, в якій перебуває держава.

Отже, враховуючи соціальну значущість проблеми та недостатнє її висвітлення в наукових джерелах, нами була визначена **мета дослідження**: емпірично дослідити особливості професійної реінтеграції українських демобілізованих військовослужбовців, які стоять на обліку в Державній службі зайнятості.

Завдання дослідження:

1. Дослідити, як відбувалося первинне професійне самовизначення респондентів.
2. Проаналізувати досвід безробіття у цивільному житті респондентів.
3. З'ясувати особливості реадаптації респондентів після демобілізації.
4. Встановити уявлення респондентів про майбутнє ветерана АТО/ООС.

Методи та організація дослідження. Для дослідження особливостей професійної реінтеграції демобілізованих українських військовослужбовців було проведено чотири фокус-групи, які було зафіксовано на аудіо носії і перекладено у текстовий формат. В процесі аналізу транскриптів було використано відкрите кодування згідно з обґрунтованою теорією (Страусе & Корбин, 2001). В опис результатів дослідження включено цитати, які озвучують думку учасників з того чи іншого питання.

Виходячи з поставлених завдань було підготовлено відкриті запитання, які включали в себе наступні теми: освіта та досвід роботи до участі в АТО/ООС, власний досвід формалізованого безробіття, реабілітація та реадаптація після демобілізації, власна включеність у професійну реінтеграцію, уявлення ветеранів про перспективи майбутнього. На основі фокус-групової дискусії, яка репрезентує групову думку учасників, ми отримали наступні тематичні блоки:

- професійна ідентифікація;
- формалізоване безробіття в особистісному досвіді;
- реадаптація після демобілізації;

- стратегії реадаптації;
- власна відповідальність за професійну реадаптацію;
- життєві перспективи майбутнього.

Зазначимо, що запропоновані для фокус-групи запитання сконструйовані в просторово-часовому вимірі життєвого світу особистості (Титаренко, 2003) і включають три періоди професійного життя ветерана: минуле – до участі в АТО/ООС та військова служба в лавах Збройних сил, теперішнє – час від демобілізації та процес реінтеграції у мирне суспільство, та уявне майбутнє – уявлення учасників фокус-групи про соціальні перспективи учасників війни з відтермінуванням у п'ять років.

Кожна фокус-група розпочиналась із знайомства модератора із учасниками групи, інформування щодо мети дослідження та опису процесу спільної роботи, що дало можливість встановити рапорт і створити спільний дискусійний простір згідно з метою та завданнями дослідження. На початку зустрічі модератором була озвучена і обґрунтована потреба в аудіальному записі групового обговорення, а після групової згоди був увімкнений диктофон.

З метою встановлення довіри у групі кожен учасник, вітаючись, казав кілька слів про себе. Це знайомство було інтегрованим у перший тематичний блок фокус-групового дослідження, який стосується фахової освіти та професійного досвіду.

Відповіді, які були отримані в результаті групової дискусії та представляють групову думку, були згруповані в окремі тематичні блоки та детально описані відповідно до їхніх характерних ознак.

Вибірка. У чотирьох фокус-групах взяли участь 48 демобілізованих учасників АТО/ООС чоловічої статі, які звернулися у Державну службу зайнятості за місцем проживання із запитом щодо соціальної підтримки та працевлаштування. На момент участі у дослідженні всі учасники фокус груп були працездатного віку, безробітними, знаходились у пошуку роботи та стояли на обліку в Державній службі зайнятості. Всього відбулися 4 фокус-групові зустрічі в містах Біла церква (2 зустрічі), Чернігів (1 зустріч), Ніжин (1 зустріч).

У фокус-групах взяли участь ветерани у віці від 21 до 52 років, середній вік учасників склав 33 роки. 44% учасників дослідження мали середню освіту, 28% – середню спеціальну, та 28% ветеранів мали вищу освіту.

Результати дослідження та їх обговорення. Розглянемо узагальнення виділених тематичних блоків.

1. Професійна ідентифікація. Цей тематичний блок зорієнтований на дослідження життєвого шляху особистості в контексті професійного самовизначення, становлення та розвитку, який розпочався після завершення загальноосвітньої школи та продовжувався до періоду демобілізації зі Збройних сил. У процесі роботи фокус-групи ми мали можливість дослідити, як особистість ідентифікує себе в контексті власного професійного самовизначення, та які чинники впливають на цей процес. Тематичний блок «професійна ідентифікація» віддзеркалює період минулого, який розпочався до участі в АТО/ООС, розвивався у власному логічному руслі, був перерваний війною і зафіксований у процесі роботи фокус-групи.

Згідно з результатами дискусії, переважна більшість учасників фокус-груп ідентифікували себе із професійним фахом (81,25%) за ознакою професійної освіти чи практичної діяльності. Кілька учасників (18,75%) не ідентифікували себе з жодною професією чи професійною діяльністю, яку вони виконували до служби в Збройних силах. Усі учасники фокус-групи були працевлаштованими до участі в АТО.

Отже, ми можемо вважати, що професійна ідентифікація сформувалася в учасників фокус-групи за ознакою освіти, отриманої під час професійного навчання або участі у практичній діяльності на основі довоєнного професійного досвіду.

У випадку, коли професійна ідентифікація відбувалася за ознакою освіти, але не підтверджена через практичну діяльність, людина усвідомлює, що така ідентифікація є штучним утворенням (8). Це дає нам підстави припускати, що отриманий, але не активований освітній фах, або вкрай обмежений професійний досвід, згідно з отриманою професією, створює перепони на шляху до професійної ідентифікації (*«Навчався на електромонтажника...але якщо я не працював жодного дня (за спеціальністю), то яка це може бути професія?»*), (*«...який економіст? Я жодного дня не працював!»*).

Зазначимо, що спостерігається і подвійна професійна ідентифікація (7), коли особа одночасно ідентифікує себе з фахом, який вона отримала в межах цивільного навчання, та військовим фахом, у межах якого відбувалося професійне життя протягом останніх років. Таким чином, особа одночасно професійно ідентифікує себе за кількома ознаками.

Окремо виділяються учасники фокус-групи, які є військовими за освітнім фахом (12) та ідентифікують себе як кадрові військові, незважаючи на те, що залишили військову справу, звільнилися з ЗСУ та перебувають у процесі вторинного професійного самовизначення (*«Після академії ..., в 15 році закінчив, сформував бригаду, став заступником голови бригади і поїхали... Зараз, на даний момент, звільнився, за станом здоров'я, полковник»*). Отже, якщо вторинне професійне самовизначення ще не відбулося, і демобілізований кадровий військовий перебуває в пошуку нового покликання, він озвучує свою професійну ідентифікацію за статусом у Збройних силах, освітою та професійним досвідом.

Аналізуючи даний тематичний блок, можемо зробити висновок, що професійна ідентифікація відбувається за ознаками освіти та практичного залучення до трудової діяльності. Професійна деідентифікація притаманна особам, які: 1) не ототожнюють себе з професією, яку отримали під час навчання, та не долучились до практичної професійної діяльності (неправильний вибір професії, зроблений самостійно або спільно з батьками) (*«Я отримав вищу освіти. За професією ніколи не працював... Займався тим чи іншим але не за спеціальністю»*), (відсутність професійної мотивації) (*«Тракторист. Я туди пішов (навчатися) лише заради грошей»*); 2) не отримали професійного фаху після завершення шкільного навчання (*«до війни я вчився в школі до 18 років»*); 3) не ототожнюють себе із довоєнною професією і професійною діяльністю, тому що не можуть виконувати її за станом здоров'я (*«По здоров'ю летать не могу...»*).

Таким чином, у процесі професійної ідентифікації надзвичайно важливу роль відіграє професійна освіта, особливо якщо вона підкріплена професійною мотивацією та досвідом практичної роботи. У випадку коли формальне професійне навчання не відбулося, особа ідентифікує себе з професійною діяльністю, яка не підкріплена формальним навчальним курсом, але виконувалась практично (*«Я мебляр... у мене немає такої професії... тобто я ніде не вчився»*).

2. Формалізоване безробіття в особистісному досвіді. Цей тематичний блок зорієнтований на дослідження епізодів тимчасового безробіття в учасників фокус-групи в періоди професійного розвитку до участі в АТО.

Згідно з дискусією, в учасників фокус-групи відбувались поодинокі випадки звернення до Державної служби зайнятості з метою працевлаштування (4). Ці звернення були ситуативними і мали позитивний ефект для прохача (*«...я звертався (до служби зайнятості), коли хворів. З роботи звільнився»*; *«...вивчився, відкрив свою справу»*), оскільки давали можливість отримати нову роботу, перекваліфікуватися, закінчити професійні курси чи розпочати власну справу.

Отже, сучасна тенденція масового звернення демобілізованих військовослужбовців до місцевих служб зайнятості, на нашу думку, має інше соціальне підґрунтя, аніж в періоди мирного життя. Згідно з результатами даного тематичного блоку, професійне безробіття як особливий спосіб соціального функціонування з метою отримання державної допомоги по безробіттю та уникнення виконання трудової діяльності, у нашій вибірці не відстежується.

3. Реадаптація після демобілізації. Тематичний блок «Реадаптація після демобілізації» зорієнтований на дослідження процесу соціально-психологічної реадаптації учасників фокус-групи в теперішньому часі за умови, що цей процес розпочався після демобілізації зі Збройних сил.

Аналізуючи процеси реадаптації згідно з відповідями респондентів, розділимо їх на три групи відповідно до особливостей, притаманних учасникам зустрічі залежно від їхнього військового та поствійськового досвіду. Отже, ми виділяємо наступні групи: 1-а – «завершена» – реадаптація відбулася, або людина майже не потребує реадаптації, згідно зі зворотним зв'язком учасників; 2-а – «процесійна» – реадаптація перебуває у процесі розгортання; 3-я – «дезадаптивна» – реадаптація не відбулася, наявні дезадаптивні прояви. Кожній з означених груп притаманні ознаки, описані в ієрархічному порядку.

Група 1 – «завершена». У цій групі зафіксовано низький рівень необхідності в реадаптації. Індикатори низького рівня наступні:

- учасник озвучує відсутність потреби в реадаптації, обґрунтовуючи це низьким рівнем інтенсивності військового досвіду (2) (*«Мені не потрібна була ця адаптація... Я не сидів в окопі... не приховую цього»*);
- був фаховим військовим і оцінює себе як такого, який мав готовність до військових подій (1) (*«...до війни на Сході я був кадровим військовим... Тому мені було простіше в цій справі. Я був морально підготовлений»*).

Група 2 – «процесійна». Група має середній рівень необхідності в реадаптації і, відповідно, середню готовність до суспільної реінтеграції.

Індикатори приналежності до цієї групи наступні:

- інтернально налаштований (розмірковує про власне майбутнє, планує його та робить самостійні кроки до мирної праці) (9);
- дбає про дітей та гармонізацію сімейних стосунків (8);
- піклується про відновлення свого фізичного та психологічного здоров'я (7);
- підтримує стосунки із друзями та побратимами (5).

Група 3 – «дезадаптивна». Характеризується високим рівнем необхідності в реадаптації.

Індикатори приналежності до групи наступні:

- учасник вербалізує агресію до соціуму та влади високого (12) та середнього (5) рівня інтенсивності. Ми розрізняємо рівні агресії за інтенсивністю емоційного включення учасника в обговорення та вербалізацією потенційного насильства чи шкоди. (*«Ось іноді так хотілося б, щоб по проспекту Перемоги Києва касета градусів лягла... нехай ніхто не загине, але тільки щоб вони відчули, що таке перевертання машин, що таке...не знаю...розрив внутрішніх органів від цього гулу...»*);

- екстернально налаштований (14) (*«Там скрізь дивляться на досвід...Якщо там хтось подзвонить, тоді ще можуть взяти (на роботу)...»*);

- має погіршення фізичного та психологічного здоров'я, які не дозволяють повернутися на старе місце роботи (10) (*«Ось мені адаптуватися важко. Я вже рік як повернувся, мені дали групу, на роботу стару я повернутися не можу, а ті роботи неофіційні, я їх просто не витягну. Якщо пропонують, то зарплати дуже малі, охоронцем, наприклад, 5 тис. гривень, і що?»*);

- приймає рішення повернутися до Збройних сил за контрактом (7);
- має інтенсивний військовий досвід (6);
- ідентифікує себе як ветерана, який не реадаптувався (6);
- менше 1 року пройшло з часу демобілізації (5);
- оцінює себе як моральну особу, що має загострені почуття справедливості, сорому (4) (*«...я завжди плачу за проїзд, мені соромно показувати посвідчення УБД»*);

- має залежність (алкогольну) (3) (*«Хтось справляється, хтось пиячить. У мене в селі 4 учасники АТО. Троє з них пиячать безпробудно»*);

- має сімейну дезінтеграцію (3) (*«З сім'єю все погано. Я все сказав»*);

- знецінює психологічну допомогу (2) (*«...психологи – це до одного місця. Ці папери писати... це просто драгує. Що мені психолог розкаже? Він мені розкаже те, що я вже знаю»*).

Отже, ми виділяємо три рівні необхідності в реадаптації. Найнижчий рівень притаманний учасникам, які не мали інтенсивного військового досвіду та/або були фаховими військовими, підготовленими до участі у військових подіях.

До середнього рівня відносимо осіб, які створюють та підтримують обставини для власного психологічного та фізичного відновлення, суспільної реінтеграції, яким притаманні конструктивні елементи самодопомоги та саморозвитку.

До високого рівня відносимо осіб, які мали інтенсивний за своєю травматичністю військовий досвід, нещодавно демобілізувалися, мають погіршення фізичного та психологічного здоров'я, наміри за власним рішенням повернутися до служби у Збройних силах за контрактом та труднощі в сімейній реінтеграції.

4. Стратегії реадаптації. Цей тематичний блок зорієнтований на дослідження індивідуальних стратегій реадаптації учасників дослідження до мирного життя. Ми вважаємо,

що взаємодія або діяльність є конструктивними, якщо вони, згідно з груповою думкою, об'єктивно допомагають у процесі реадaptaції до мирного соціуму. Допоміжними реадaptивними стратегіями, на думку учасників, є: 1) підтримка з боку сім'ї; 2) професійна реінтеграція; 3) ресурсна комунікація; 4) індивідуальні способи відновлення; 5) соматичне оздоровлення.

Розглянемо детальніше кожен стратегію.

Підтримка з боку сім'ї є найбільш поширеною і дієвою стратегією відновлення ветерана після участі у війні. Гармонійні сімейні стосунки, за словами учасників, є головним ресурсом допомоги і реадaptaції. Підтримку з боку рідних та близьких більше половини учасників вважають основною силою, яка допомагає ветеранові у поверненні до мирного життя (26). Саме сім'я ветерана спонукає його до працевлаштування, налаштовує його на цілковите «повернення» з війни. Забезпечення потреб сім'ї, і зокрема дітей, набуває великого значення в світосприйманні ветерана, стимулюючи його до реадaptaції та працевлаштування.

Професійна реінтеграція та залучення до професійної діяльності з гідною винагородою – це, на думку майже половини учасників фокус-груп (19), є надзвичайно вагомою стратегією для реадaptaції, оскільки повернення на робоче місце та фінансовий добробут сім'ї забезпечує спокій ветерана і сприяє психологічній реадaptaції. Занепокоєння стосовно фінансового добробуту сім'ї, яка є основним ресурсом підтримки та відновлення ветерана, є чинником його психологічного дисбалансу і заважає реадaptaції до мирного соціуму (*«Розумієте, мене весь час хвилює, як забезпечити родину»*). Відсутність гідної роботи та оплати – це шлях повернення на війну (*«Саме це змушує нас повертатися на службу і служити на першій чи другій лінії. Це більше влаштовує, ніж бути тут»*). Бажання повернутися назад на службу в ЗСУ учасники групи розцінюють як маркер того, що реадaptaція не відбулася.

Наступна стратегія – ресурсна комунікація. Спілкування та спільна діяльність із друзями, побратимами та волонтерами (8) згадується як значна допомога у пристосуванні до мирного життя. Можливість взаємодіяти створює сприятливі умови для довірчих стосунків та допомоги один одному у разі потреби.

Індивідуальні способи відновлення. Проведення вільного часу у спокійному дозвіллі визначається ветеранами на кожній фокус-групі (8) (*«...сам ходжу, без нікого. Іду в музей, мене тягне туди. Тихенько подивитися на це... Довженка цей театр... або як у нас в парку, гойдалки, дітки бігають. Сів собі, музику тихенько собі в вуха, і оце цілий день буду сидіть...»*). Свідома саморегуляція власних реакцій (5) та заняття спортом та навчання (4) називаються також стратегіями, які допомагають реінтеграційним процесам особистості ветерана.

Соматичне оздоровлення. Покращення соматичного здоров'я (5) як стратегія самопомоги також зустрічається на фокус-групах, хоча звучали і нарікання на якість обслуговування у лікарнях.

Заважають реадaptaційним процесам, згідно з думкою учасників фокус-груп, прояви неповаги представників державних бюрократичних органів до ветеранів-прохачів (12), що проявляється в медичній сфері та в галузі соціального забезпечення (*«Ти чого сюди прийшов? Вас, знаєш, скільки таких?»*; *«...і якщо ви будете оббивати пороги, то ми вас взагалі позбавимо всього цього»*). Соціальна забезпеченість сприймається ветеранами як профанація у питаннях зменшення оплати світла та газу, проїзду в громадському транспорті. Соціальний захист, визначений державою, на думку ветеранів, не виконується підприємствами, які надають послуги (*«...державна понаписувала такі закони, але вони не підконтрольні»*).

Окремої уваги заслуговує опозиція ветеранів водіям маршрутного транспорту (10), в основі якої лежить державне зобов'язання щодо безкоштовного проїзду ветеранів АТО/ООС. Неповага, яку зустрічають ветерани, викликає обурення (*«Тут атовців більше, ніж на Донбасі»*), а прояви знецінення від цивільних громадян розчаровують в ідеях, які раніше мотивували (*«О, ображені атовці йдуть»*).

Отже, зміна ставлення держави до ветеранів у питанні соціальної політики, охорони здоров'я та покращення суспільної думки, на думку учасників фокус-груп, є тими стратегіями, що сприятимуть реадaptaції до мирного життя.

5. Власна відповідальність за професійну реадaptaцію. Цей тематичний блок зорієнтований на дослідження внеску учасника групи у процес професійного відновлення. Цей блок не викликав жвавої дискусії в жодній з груп. Звучала екстернальна позиція, коли за

професійну реадаптацію відповідає держава через посередництво Державної служби зайнятості та нарікання на відсутність вакансій, низьку заробітну плату (*«Я можу ось що сказати: роботи у нас в місті багато, але вона погано оплачується. Якщо прожитковий мінімум на одну дитину становить 1500 грн., а у мене двоє дітей, зарплата у місті 4100, комунальні послуги, за світло, за газ вийде півтори тисячі. А що їсти? За що жити?»*).

Поодинокі відповіді, які не викликали відгуку у групах, стосувались звернень до знайомих щодо можливості працевлаштування (2) (*«Обдзвонюємо всіх знайомих товаришів»*); звернень до місцевих центрів зайнятості (3); написання резюме (1); самостійний пошук роботи в інтернеті (1).

У висловлюваннях ветеранів фіксуються наступні погляди:

- нерозуміння, яким чином можна змінити свою професійну ситуацію (*«Я просто не розумію, що я зараз маю зробити необхідне»*);
- зневіра, що можна знайти роботу без досвіду та «зв'язків», оскільки роботодавці не зацікавлені навчати працівника (*«Там скрізь дивляться на досвід, хто ти, де ти... Якщо там хтось подзвонить за тебе, тоді ще можуть взяти...»*);
- знецінення ідеї можливості самостійного працевлаштування (*«Ну хто з тобою укладе договір?»*);
- зневіра у можливості працевлаштування після професійної перекваліфікації (*«Можна перенавчатися, на тракториста... мені треба їхати... біржа нас безплатно перенавчає... і я прийду до начальника тракторної, я такий-то і такий-то, мені потрібно з вами договір укласти (скептично)...»*);
- відсутність мотивації самостійно фінансувати власну перекваліфікацію (*«Там скажуть за диплом дай, за інше – дай. А мені сім'ї що сказати, ну почекайте, тато приїде спеціалістом і заробить ще?»*).

Отже, згідно з результатами даного тематичного блоку, більшості учасників фокус-груп притаманна екстернальна позиція, відповідно до якої відповідальність за те, що відбувається у власному житті, перекладається на зовнішні обставини та інших.

6. Життєві перспективи майбутнього. Цей тематичний блок зорієнтований на дослідження життєвих перспектив та уявлень учасників фокус-групи щодо соціальних очікувань у майбутньому. Ця тема викликала жваве обговорення. Сценарії розвитку, які проектувались учасниками, мали схожий характер у всіх групах. Детальніше розглянемо кожен сценарій:

- «афгансько-чорнобильський», згідно з яким, учасники групи (9) прирівнюють досвід ветеранів-афганців, «чорнобильців» та учасників АТО/ООС, оцінюючи його як негативний та знецінений (*«Тут не потрібно нічого уявляти та планувати. Подивіться на них (учасників війни в Афганістані), в якій державі вони служили, і ким вони стали»*; *«...якщо скажуть, що атошники ніхто, то не буде цього братства»*). Соціальна незахищеність чорнобильців та військовослужбовців проектується на груповий образ ветерана АТО через 5 років та підтримуються групувою думкою, за якою «прогнозується» анулювання пільг, алкоголізація та рання смерть (*«Ось я знаю афганців 12 чоловік, 9 уже немає в живих, хто через наркотики, хто спився...»*);
- «повернення до військової служби» – передбачає повернення у лави військовослужбовців в результаті професійної дезадаптації (7) (*«Сама держава штовхає нас, щоб ми поверталися назад (на війну). Не в тому річ, що ми хочемо цього»*). Повернення до військової служби озвучується як: а) єдиний спосіб фінансово гідного заробітку; б) невдала реадаптація; в) інтегрований та вмотивований вид діяльності;
- «юридичні санкції», згідно з цим сценарієм, учасники фокус-груп (5) висловлювали думку щодо притягнення до кримінальної відповідальності учасників бойових дій у результаті можливих політичних змін (*«Так я і кажу, що, може, нас ще через 5 років посадять»*, *«Через 5 років нас можуть оголосити поза законом та зробити з нас військових злочинців»*) та використання демобілізованих ветеранів у розбудові Донбасу (*«Дадуть лопати – і на Донбас, щоб ми усе це діло... (залагодили)»*; *«Це ще років 10, якщо всіх нас туди відправлять»*);
- «виступи проти влади», згідно з цим сценарієм, незадоволення діями влади може спровокувати учасників бойових подій на заворушення (4) (*«Нашого брата «переклинить», схрони повідкопуємо... тоді, може, щось оптимістичніше буде (саркастично)»*).

Загалом визначається високий рівень невизначеності майбутнього, неможливість планувати навіть на місяць (*«5 років – це великий строк, і сказати, що буде в нашій країні через 5 років, невідомо ні для учасників війни, ні для цивільних...»*), зневіра в потенційних можливостях успіху, коли успіх оцінюється як випадковість, а невдача – як закономірність.

Отже, групове обговорення перспектив соціального функціонування ветеранів свідчить про деструктивні очікування учасників дослідження: соціальне знецінення, алкоголізацію, вимушене повернення на військову службу за контрактом як результат дезадаптації. Окрім того, учасники фокус-груп висловлюють недовіру до влади, яка транслюється з опорою на історичний досвід країни, власну участь у бойових діях та низький рівень задоволення особистісних потреб у процесі реадaptaції до мирного соціуму.

Висновки. Згідно з результатами проведеного фокус-групового дослідження, підґрунтям професійної дезадаптації українських ветеранів є невіддалене первинне професійне самовизначення, погіршення фізичного і/або психологічного здоров'я та екстернальна позиція учасників дослідження.

Безробіття демобілізованих військовослужбовців створює бар'єри не лише для професійної, а й для загальної соціально-психологічної реадaptaції. Невпевненість у сьогоdnішньому дні формує деструктивні сценарії майбутнього, які, насамперед, відображають соціальну дезорієнтацію ветерана у просторі сьогоdnення.

Спираючись на проведене дослідження, ми вважаємо, що підготовка до «переходу» має розпочинатися ще в період військової служби у Збройних силах України і має бути організованою на державному рівні, сприяючи співпраці ветерана з Державною службою зайнятості та іншими соціальними інститутами, покликаними надавати необхідну підтримку демобілізованим військовим.

Велика увага має приділятися додемобілізаційній психологічній підготовці військовослужбовців, що сприятиме успішності переходу до мирного життя та зробить цей процес більш екологічним та конструктивним для особистості.

Зважаючи на те, що психологічна допомога може знецінюватися ветераном, варто приділяти увагу його близькому оточенню та формувати взаємодію психологічних служб з його сім'єю.

Процесу професійної реінтеграції можуть сприяти соціально-психологічні програми реабілітації демобілізованих військових, завдяки яким ветеран зможе знайти власні стратегії самовідновлення та самотворення. Такі програми можуть мати фасилітативний характер і бути орієнтованими на пошук шляхів психологічного та фізичного відновлення, активізацію мотивації до реінтеграції, цілеутворення та переосмислення негативного досвіду минулого.

Перспективи подальших досліджень. Щоб поглибити розуміння процесу реінтеграції у мирну працю та оптимізувати процес вторинного професійного самовизначення ветеранів, ми вважаємо за необхідне провести серію глибоких інтерв'ю з демобілізованими військовослужбовцями, які після завершення військової служби опанували нову професію і професійно займаються нею. Таке дослідження зможе врівноважити погляди на процес професійної реінтеграції, враховуючи думки як успішно професійно реінтегрованих, так і професійно дезадаптованих ветеранів війни.

Подяка. Висловлюємо глибоку подяку керівництву та співробітникам Київського обласного центру зайнятості – *Дармоштуку Д.Г. та Квітці С.М.*, Білоцерківському міськрайонному центру зайнятості – *Хоменку В.М.*, Чернігівському обласному центру зайнятості – *Кривопалі М.М.* за сприяння у проведенні фокус-групового дослідження.

Література

1. Дарієвська, С., & Марценюк, Т. (2020). Досвід працевлаштування людей з інвалідністю в Україні (на прикладі ветеранів Антитерористичної операції). *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 37–48. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.37-48>
2. Квіт, А., & Гриценко, Г. (2019). *«Невидимий батальйон 2.0»: Повернення ветеранів до мирного життя*. Взято з <https://cutt.ly/0hA9OUUs>
3. Страусе, А., & Корбин Дж. (2001). *Основи качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники*. Москва: Эдиториал УРСС.
4. Титаренко, Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Київ: Либідь.

5. Титаренко, Т. М. (2016). Личностное здоровье в условиях травматизации: поиск путей восстановления. *Теория и практика психотерапии*, 3 (5), 7–13. Взято з <https://cutt.ly/3hApUF4>
6. Титаренко, Т. М. (2017). Стратегії сприяння посттравматичному зростанню особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (10), 217–232. Взято з <http://lib.iitta.gov.ua/709888/>
7. Титаренко, Т. М. (2018). Соціально-психологічна реабілітація особистості: етапи, технології, техніки. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 4, 157–167. Взято з: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_14.
8. Титаренко, Т. М. (2020). Соціально-психологічний супровід посттравматичних особистісних трансформацій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 45 (48), 59–68. Взято з: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721651>
9. Ainspan, N. D., Penk, W., & Kearney, L. K. (2018). Psychosocial approaches to improving the military-to-civilian transition process. *Psychological Services*, 15(2). 129–134. <http://dx.doi.org/10.1037/ser0000259>
10. Cubbage, R. D. (2020). Lived Experience of Veterans with Service-Linked PTSD Utilizing Non-Clinical Employment Programs. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*, 8450. <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/8450>
11. Dexter, J.C. (2020). Human resources challenges of military to civilian employment transitions. *Career Development International*, 25, 5. 481–500. <https://doi.org/10.1108/CDI-02-2019-0032>
12. Dunn, R. J. (2019). Military veteran transition into employment and civilian engagement: a walking with the wounded evaluation. <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.797782>
13. Elnitsky, C. A., Blevins, C. L., Fisher, M. P., & Magruder, K. (2017). Military service member and veteran reintegration: A critical review and adapted ecological model. *American Journal of Orthopsychiatry*, 87(2), 114–128. <https://doi.org/10.1037/ort0000244>
14. Ghosh, A., Kessler, M., Heyrman, K., Opelt, B., Carbonelli, M., & Fouad, N. A. (2019). Student Veteran Career Transition Readiness, Career Adaptability, and Academic and Life Satisfaction. *The Career Development Quarterly*, 67(4), 365–371. doi:10.1002/cdq.12205
15. Keeling, M. (2018). Stories of transition: US Veterans' narratives of transition to civilian life and the important role of identity. *Journal of Military Veteran and Family Health*, 4, 2. <https://doi.org/10.3138/jmvfh.2017-0009>
16. Keeling, M., Kintzle, S., & Castro, C. A. (2018). Exploring U.S. Veterans' post-service employment experiences. *Military Psychology*, 30(1), 63–69. doi:10.1080/08995605.2017.1420976
17. Keeling, M. E., Ozuna, S. M., Kintzle, S., & Castro, C. A. (2018). Veterans' Civilian Employment Experiences: Lessons learnt from focus groups. *Journal of Career Development*, 46(6), 692–705. <https://doi.org/10.1177/0894845318776785>
18. Keeling, M., Ozuna, S., & Milsap, C. (2018). Employment after the military. *American Life in the 21st Century: Social, Cultural, and Economic Issues and Trends*. ABC Clío.
19. Robertson, H.C., & Eschenauer, R.K. (2020). Student Veteran Perceptions of College-To-Career Transition. *College Student Affairs Journal*, 38(1), 52–64. doi:10.1353/csaj.2020.0003.
20. Roy, D., Ross, J., & Armour, C. (2020). Making the transition: How finding a good job is a risky business for military Veterans in Northern Ireland. *Military Psychology*, 32(5), 428–441. doi:10.1080/08995605.2020.1785805
21. Jayatunge, R. M. (2013) Psychosocial rehabilitation of the war affected. *Sri Lankan combat veterans*. <https://cutt.ly/jhAa0Wh>
22. Scaife, S. (2020). Service to American Heroes: exploring the experiences of veterans suffering from PTSD transitioning from military service to civilian careers. *Dissertations*, 349 https://digitalcommons.brandman.edu/edd_dissertations/349.

References

1. Dariievska, S., & Martseniuk, T. (2020). Dosvid pratsevlashuvannia liudei z invalidnistiu v Ukraini (na prykladi veteraniv Antyterorystychnoi operatsii) [Experience of employment of people with disabilities in Ukraine (an example of the Anti-Terrorist Operation veterans)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologhiia*, 3, 37–48. <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.37-48> [in Ukrainian].
2. Kvit, A., & Hrytsenko, H. (2019). «Nevydymy batalion 2.0»: Povnennia veteraniv do myrnoho zhyttia ["Invisible Battalion 2.0": The return of veterans to a peaceful life]. <https://cutt.ly/0hA9OU> [in Ukrainian].
3. Strause, A., & Korbin, Dzh. (2001). *Osnovy kachestvennogo issledovaniia: obosnovannaja teoriia, procedury i tehniki* [Fundamentals of qualitative research: sound theory, procedures and techniques]. Moskva: Jeditorial URSS [in Russian].
4. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [The individual's world: within and outside of everyday life]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
5. Titarenko, T. M. (2016). Lichnostnoe zdorovye v usloviyah travmatizatsii: poisk putej vosstanovleniya [Personal health in the conditions of trauma: search of ways for recovery]. *Teoriya i praktika psihoterapii*, 3 (5), 7–13. <https://cutt.ly/3hApUF4> [in Russian].
6. Tytarenko, T. M. (2017). Stratehii spriyannia posttravmatychnomu zrostanniu osobystosti [Strategies to promote post-traumatic growth of personality]. *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky*, 1 (10), 217–232. <http://lib.iitta.gov.ua/709888/> [in Ukrainian].
7. Tytarenko, T. M. (2018). Sotsialno-psykhologichna reabilitatsiia osobystosti: etapy, tekhnologii, tekhniki [Socio-psychological rehabilitation of personality: stages, technologies, techniques]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii*, 4, 157–167. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2018_41_14 [in Ukrainian].

8. Tytarenko, T. M. (2020). Sotsialno-psykholohichniy suprovid posttravmatychnykh osobystisnykh transformatsii [Socio-psychological support for post-traumatic transformations of personality]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 45 (48), 59–68. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/721651> [in Ukrainian].
9. Ainspan, N. D., Penk, W., & Kearney, L. K. (2018). Psychosocial approaches to improving the military-to-civilian transition process. *Psychological Services*, 15(2), 129–134. <http://dx.doi.org/10.1037/ser0000259>
10. Cubbage, R. D. (2020). Lived Experience of Veterans with Service-Linked PTSD Utilizing Non-Clinical Employment Programs. *Walden Dissertations and Doctoral Studies*, 8450. <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/8450>
11. Dexter, J.C. (2020). Human resources challenges of military to civilian employment transitions. *Career Development International*, 25, 5, 481–500. <https://doi.org/10.1108/CDI-02-2019-0032>
12. Dunn, R. J. (2019). Military veteran transition into employment and civilian engagement: a walking with the wounded evaluation. <https://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.797782>
13. Elnitsky, C. A., Blevins, C. L., Fisher, M. P., & Magruder, K. (2017). Military service member and veteran reintegration: A critical review and adapted ecological model. *American Journal of Orthopsychiatry*, 87(2), 114–128. <https://doi.org/10.1037/ort0000244>
14. Ghosh, A., Kessler, M., Heyrman, K., Opelt, B., Carbonelli, M., & Fouad, N. A. (2019). Student Veteran Career Transition Readiness, Career Adaptability, and Academic and Life Satisfaction. *The Career Development Quarterly*, 67(4), 365–371. doi:10.1002/cdq.12205
15. Keeling, M. (2018). Stories of transition: US Veterans' narratives of transition to civilian life and the important role of identity. *Journal of Military Veteran and Family Health*, 4, 2. <https://doi.org/10.3138/jmvfh.2017-0009>
16. Keeling, M., Kintzle, S., & Castro, C. A. (2018). Exploring U.S. Veterans' post-service employment experiences. *Military Psychology*, 30(1), 63–69. doi:10.1080/08995605.2017.1420976
17. Keeling, M. E., Ozuna, S. M., Kintzle, S., & Castro, C. A. (2018). Veterans' Civilian Employment Experiences: Lessons learnt from focus groups. *Journal of Career Development*, 46(6), 692–705. <https://doi.org/10.1177/0894845318776785>
18. Keeling, M., Ozuna, S., & Milsap, C. (2018). Employment after the military. *American Life in the 21st Century: Social, Cultural, and Economic Issues and Trends*. ABC Clio.
19. Robertson, H.C., & Eschenauer, R.K. (2020). Student Veteran Perceptions of College-To-Career Transition. *College Student Affairs Journal*, 38(1), 52–64. doi:10.1353/csaj.2020.0003.
20. Roy, D., Ross, J., & Armour, C. (2020). Making the transition: How finding a good job is a risky business for military Veterans in Northern Ireland. *Military Psychology*, 32(5), 428–441. doi:10.1080/08995605.2020.1785805
21. Jayatunge, R. M. (2013) Psychosocial rehabilitation of the war affected. *Sri Lankan combat veterans*. <https://cutt.ly/jhAa0W>
22. Scaife, S. (2020). Service to American Heroes: exploring the experiences of veterans suffering from PTSD transitioning from military service to civilian careers. *Dissertations*, 349 https://digitalcommons.brandman.edu/edd_dissertations/349

Kateryna Horishnia. Social and psychological readaptation of Ukrainian ex-combatants: return to a civilian profession.

Introduction. Transition to civilian life and profession is a pressing demand faced by many Ukrainian ex-combatants. The issue of ex-combatants vocational reintegration is poorly researched and covered.

Aim: to explore the features of Ukrainian ex-combatants professional reintegration.

Methods: focus groups with further analysis according to ground theory and inductive analysis.

Results. Professional reintegration of the Ukrainian ex-combatants who are on the State Employment Service waiting list is characterized by their poor initial professional self-determination, poor physical and/or mental health and external position.

Conclusions. The results of the study show that ex-combatants return to a civilian profession is an important part of their social and psychological re-adaptation. The process can be facilitated by special programs to train ex-combatants in finding ways of psychological recovery, motivation, goal-setting and redesigning their negative experiences of the past.

Key-words: reintegration, readaptation, veterans, ex-combatants, civilian profession, maladaptation.

Відомості про автора

Горішня Катерина Іванівна, аспірант, Інститут соціальної і політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна.

Horishnia, Kateryna, PhD Student, Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

E-mail: kgkateryna2019@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4854-8126>

Отримано 2 листопада 2020 р.
Рецензовано 19 листопада 2020 р.
Прийнято 20 листопада 2020 р.